

KIERUNKI ZAGOSPODAROWANIA OBSZARÓW O NIEKORZYSTNYCH WARUNKACH GOSPODAROWANIA NA PRZYKŁADZIE WOJEWÓDZTWA PODLASKIEGO (POLSKA)

Kazimierz Niewiadomski

Politechnika Białostocka

Abstrakt. Opracowanie jest poświęcone kierunkom zagospodarowania przestrzeni wiejskiej, głównie rolniczej, województwa podlaskiego, które w świetle obowiązujących kryteriów zostało zaliczone niemal w całości do obszarów problemowych (ONW). Prezentowane wyniki są zwięźczeniem badań nad tą problematyką, prowadzonych głównie na obszarze województwa podlaskiego przez autora niniejszego opracowania w ostatnich kilku latach. Konkludując wyniki badań można powiedzieć, że zasadniczym kierunkiem zagospodarowania przestrzeni wiejskiej-rolniczej województwa podlaskiego będą nowoczesne, towarowe gospodarstwa rolne, dostosowane do istniejących warunków, w szczególności przyrodniczo-glebowych. Na obszarach problemowych będą to przede wszystkim gospodarstwa nastawione na produkcję bydła i mleka, prowadzące produkcję na bazie bardzo wysokiego udziału użytków zielonych w strukturze użytków rolnych. Uzupełniającą rolę w stosunku do rolnictwa konwencjonalnego na obszarze województwa podlaskiego będą natomiast spełniać gospodarstwa prowadzące produkcję metodami ekologicznymi i gospodarstwa agroturystyczne. Po wykreowaniu nowych produktów i usług turystycznych będzie można też liczyć na intensywniejszy rozwój turystyki konwencjonalnej na obszarach wiejskich. Ocena dotychczasowych parametrów rozwoju gospodarczego województwa podlaskiego nie wskazuje na występowanie zjawiska konwergencji z innymi regionami i możliwości zmniejszenia dystansu do średnich wyników dla Polski w najbliższych latach. Jednak pewne tendencje pozytywne w zakresie zbieżności z innymi regionami Polski rysują się w zakresie rolnictwa, głównie za sprawą relatywnie wysokich wyników w produkcji bydła i mleka.

Słowa kluczowe: agroturystyka, spójność, dywersyfikacja, obszary o niekorzystnych warunkach gospodarowania, model gospodarstw rolnych, rolnictwo ekologiczne

WSTĘP

Natura w nierównym stopniu obdarzyła poszczególne obszary przestrzeni geograficznej, w tym również jeśli chodzi o warunki do wzrostu i rozwoju produkcji rolnej i rolnictwa. Zróżnicowana jest jakość przestrzeni rolniczej Polski. Obszar województwa podlaskiego, który jest jednym z 16 regionów Polski na poziomie NUTS 2¹, posiada najgorsze spośród wszystkich województw w kraju warunki do prowadzenia produkcji rolnej. Zgodnie z klasyfikacją IUNiG² w Puławach, jakość środowiska przyrodniczo-glebowego została sklasyfikowana na 55,0 pkt. (Polska – 66,6 pkt.). Według obowiązującego w Polsce ustawodawstwa [Rozporządzenie Rady Ministrów... 2004] obszar województwa podlaskiego niemal w całości należy do obszarów o niekorzystnych warunkach gospodarowania. Jest to więc dobry obiekt badań problematyki zagospodarowania przestrzeni wiejskiej i rolniczej³ tej kategorii obszarów.

Celem opracowania jest określenie kierunków zagospodarowania obszarów o niekorzystnych warunkach gospodarowania. Prezentowana treść obejmuje najistotniejsze wyniki badań związanych z tymi obszarami, prowadzonych w ostatnich kilku latach przez autora niniejszego opracowania. W związku z tym, warstwę eksplikacyjną, zarówno w zakresie zagadnień teoretycznych, jak i wywodów wynikających z badań, ograniczono jedynie do takiego zakresu, żeby zapewnić ciągłość dyskusji w zakresie podjętej problematyki⁴.

Aby rozwiązać poszczególne zagadnienia związane z prezentowanym tematem, korzystano, we wcześniejszych opracowaniach szczegółowych, z różnych metod i narzędzi badawczych, zwłaszcza z metody skupień oraz korelacji i regresji. Korzystano również z różnych materiałów źródłowych. W szczególności były to dane statystyczne publikowane przez Główny Urząd Statystyczny (GUS) w Warszawie, a także wyniki z gospodarstw rolnych prowadzących rachunkowość rolną na obszarze województwa podlaskiego.

Struktura opracowania odzwierciedla jego cel i zmierza w kolejnych rozdziałach do jego rozwiązania. W rozdziale pierwszym przedstawiono istotę obszarów o niekorzystnych warunkach gospodarowania. Następnie dokonano oceny zróżnicowania przestrzeni wiejskiej obszaru województwa podlaskiego. Rozdział trzeci dotyczy formującego się modelu gospodarstw rolnych na obszarach problemowych. Kolejne rozdziały są poświęcone ocenie gospodarstw ekologicznych oraz agroturystycznych jako uzupełniających form działalności w stosunku do tradycyjnych form rolnictwa, a także turystyce konwencjonalnej na obszarach wiejskich. W rozdziale ostatnim oceniono zbieżność podstawowych parametrów rozwoju rolnictwa i sfery z nim związanej w województwie podlaskim na tle innych województw i średnich wyników dla Polski.

¹ NUTS – *Nomenclature of Territorial Units for Statistics*.

² IUNiG – Instytut Uprawy Nawożenia i Gleboznawstwa.

³ Zgodnie z klasyfikacją Głównego Urzędu Statystycznego (GUS) obszary wiejskie obejmują terytorium poza obszarami miast. W Polsce obszary wiejskie stanowią 93,2% ogólnej powierzchni Polski [Rocznik Statystyczny... 2005, s. 70]. Są one zdominowane przez rolnictwo. W związku z tym przestrzeń wiejska najczęściej jest kojarzona z rolnictwem.

⁴ Zainteresowani podjętą problematyką mogą skorzystać z pełnych opracowań, których źródła podano w przypisach i bibliografii.

ISTOTA OBSZARÓW O NIEKORZYSTNYCH WARUNKACH GOSPODAROWANIA

W literaturze i praktyce można spotkać różnorodne koncepcje i określenia obszarów o niekorzystnych warunkach gospodarowania, zwanych często obszarami problemowymi ze względu na kumulowanie się niekorzystnych zjawisk, które stanowią w tych warunkach duży problem do przezwyciężenia [Bański 2000]. Najogólniej, a jednocześnie najwcześniej, jak wynika z dostępnej literatury, pojęcie „obszary problemowe” zostało określone przez Hoovera [1962], który stwierdził, że mamy z nimi do czynienia wówczas, gdy występują „trudności” na określonym terytorium (jakiegoś regionu lub kraju). Wskazał jednocześnie na trzy kategorie obszarów problemowych:

- 1) obszary „zacołane”, które nie nadążają za rozwojem gospodarczym,
- 2) obszary „cofające się”, wykazujące zmniejszenie udziału przemysłu i wydajności pracy oraz spadek popytu,
- 3) miejskie obszary „zahamowane”.

Spotykane w literaturze określenia i definicje obszarów problemowych akcentują przede wszystkim:

- regiony kraju słabo rozwinięte, w których poziom warunków życia jest dużo niższy w porównaniu ze średnią w kraju; obszary takie wymagają aktywności ze strony polityki społeczno-gospodarczej [Secomski 1987],
- obszary niedorozwinięte społecznie i gospodarczo, na których występują zjawiska utrudniające lub uniemożliwiające prawidłowe funkcjonowanie [Więckowicz 1989],
- obszary charakteryzujące się anormalnością poszczególnych elementów, które utrudniają rozwój; mogą to być trudności wynikające z zagrożenia ekologicznego, niekorzystnych zjawisk demograficznych lub związanych z ogólnymi procesami rozwoju rolnictwa [Bański 2000],
- obszary o wysokim bezrobociu, dużym przeludnieniu agrarnym, braku silnych rozwojowych gospodarstw rolnych oraz położone peryferyjne wobec dużych ośrodków miejskich [Rosner 2002].

Ramowe kryteria kwalifikowania obszarów o mniej korzystnych warunkach gospodarowania na obszarze Unii Europejskiej określa Rozporządzenie Rady... [1999]. Poszczególne kraje Unii Europejskiej ustalają szczegółowe kryteria w tym zakresie. Dla obszarów rolniczych, w przypadku stref nizinnych (nie górskich), takimi kryteriami są przede wszystkim: jakość gleb, plony roślin, obsada zwierząt gospodarskich, udział użytków zielonych w strukturze użytków rolnych, udział gruntów wydzierżawionych, długość okresu wegetacji, udział dochodów osiągniętych w rolnictwie na jednostkę pracy w porównaniu ze średnią krajową [Comite... 1998].

W ramach dostosowań polskiego ustawodawstwa do wymogów UE, przyjęto, dla obszarów nizinnych, następujące zasady i kryteria klasyfikacji obszarów o niekorzystnych warunkach gospodarowania (ONW) lub polskie Less-Favoured Areas (LFA):

- a) strefa nizinna I obejmująca:
 - gminy, dla których wskaźnik waloryzacji rolniczej przestrzeni produkcyjnej (WWRPP)⁵ osiąga wartości wyższe niż 52 pkt i nie przekracza 72,5 pkt,

⁵ Wskaźnik waloryzacji rolniczej przestrzeni produkcyjnej (WWRPP), opracowany przez IUNG w Puławach.

- obręby geodezyjne, gdzie wartość WWRPP nie przekracza 56 pkt,
- b) strefa nizinna II obejmująca gminy i obręby geodezyjne, w których wartość wskaźnika nie przekracza 52 pkt.

Na obszarach nizinnych, obok kryterium jakości rolniczej przestrzeni produkcyjnej, przyjęto również dwa inne parametry:

- wskaźnik zaludnienia do 75 osób na km²,
- udział ludności związanej z rolnictwem w gminie wynoszący co najmniej 15%.

Zgodnie z załącznikiem do cytowanego Rozporządzenia Rady Ministrów z dnia 14 kwietnia 2004 roku w województwie podlaskim do obszarów ONW zaliczono prawie wszystkie gminy, w tym do ONW I – 60 jednostek administracyjnych (gminy wiejskie lub tereny wiejskie w miasto-gminach) oraz do ONW II – 42 jednostki administracyjne⁶.

ZRÓŻNICOWANIE PRZESTRZENI WIEJSKIEJ OBSZARU WOJEWÓDZTWA PODLASKIEGO

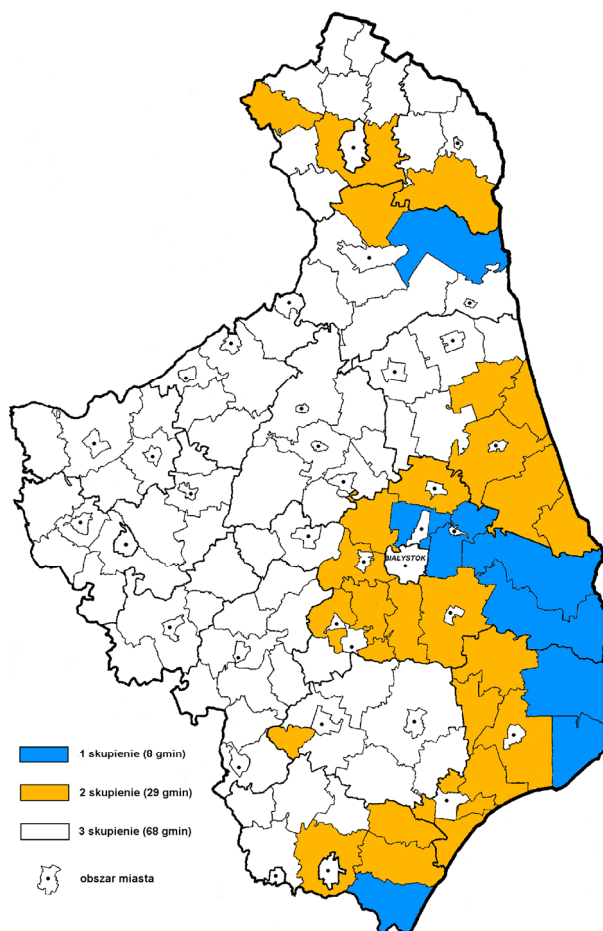
Ocena zróżnicowania obszaru województwa podlaskiego opartego wyłącznie na kryteriach, przyjętych w Polsce do wydzielania obszarów o niekorzystnych warunkach gospodarowania, nie uwzględnia jednak wielu czynników, jakie ukształtowały się na tym obszarze w historycznym procesie rozwojowym. Uzasadnia to dokonanie delimitacji obszaru województwa podlaskiego uwzględniającej szerszy zakres czynników. W związku z tym, analizie poddano wszystkie gminy wiejskie i obszary wiejskie gmin miejsko-wiejskich (105 obiektów) pod względem wprowadzonych do badania 68 zmiennych [Niewiadomski 2005], które charakteryzowały:

- warunki naturalne i przyrodnicze,
- sytuację ludnościową i społeczno-zawodową,
- czynniki strukturalno-organizacyjne rolnictwa i gospodarstw rolnych,
- czynniki charakteryzujące poziom infrastruktury,
- wyniki produkcyjne i ekonomiczne rolnictwa.

Do wydzielenia grup gmin pod względem analizowanych czynników zastosowano metodę Warda [Herink i Peterson 2004, Filipiak i Wilkos 1998, Nowak 1990]. Wszystkie badane zmienne poddano wcześniej weryfikacji merytorycznej i statystycznej. Do analizy skupień przyjęto ostatecznie 31 czynników. Wyniki tak przeprowadzonego grupowania gmin zostały zobrazowane na rysunku 1.

Grupowanie gmin metodą skupień (rys. 1) pozwoliło wyodrębnić trzy grupy gmin: grupa I – 8 gmin, grupa II – 29 gmin i grupa III – 68 gmin. Gminy grupy I (8 jednostek), w świetle kryteriów powszechnie stosowanych do charakterystyk regionalnych, należałoby zaliczyć do gmin problemowych, o daleko posuniętej marginalizacji produkcyjnej funkcji rolnictwa. W układzie przestrzennym gminy o bardzo niekorzystnych i mało korzystnych warunkach gospodarowania (gminy grupy I i II) są położone wokół

⁶ Kryteriów ONW nie spełniły jedynie trzy gminy (w tym w jednej cały obszar gminy – gmina Czyżew Osada, w jednej gminie do ONW II zaliczono tylko jedną wieś – gmina Szepietowo i w jednej gminie na 46 wsi zaliczono 7 obrębów wsi do ONW I oraz 14 obrębów wsi do ONW II – gmina Juchnowiec).

Rys. 1. Grupy gmin województwa podlaskiego wyodrębnione metodą skupień Warda (na podstawie 31 zmiennych).
Źródło: Niewiadomski [2005, s. 105].

Białegostoku i dalej na wschód wzdłuż wschodniej granicy Polski. Drugie skupienie gmin zaliczonych do tej grupy stanowi enklawa kilku gmin w rejonie suwalsko-augustowskim. Jednak szczególnie charakterystycznymi cechami, z punktu widzenia podjętej problematyki, odznacza się grupa I (8 gmin). Na obszarach tych gmin produkcja rolna jest prowadzona ekstensywnie, a osiągnięte wyniki produkcyjne i ekonomiczne są niskie. WWRPP dla tej grupy gmin wynosi średnio zaledwie 46,2 pkt, niskie jest również zaludnienie tego obszaru – 19,6 osób na km². Dwie trzecie powierzchni ogólnej tych gmin odznacza się walorami przyrodniczymi, sklasyfikowanymi jako szczególnie walory przyrodnicze. Główne uprawy rolne stanowią żyto i owies. Znikomy jest udział upraw pastewnych na gruntach ornych (2,7%). Bardzo niska jest również obsada zwierząt gospodarskich wszystkich gatunków (bydło ogółem tylko 21,0 szt. fizycznych na

100 ha użytków rolnych – UR), krów 12,5 oraz trzody chlewnej zaledwie 22,1 szt. fizycznych na 100 ha UR). Przeważają gospodarstwa o małym obszarze, głównie do 1 ha i w przedziale 1-5 ha. Dochód uzyskiwany z gospodarstw rolnych stanowi niewielkie, uzupełniające źródło dochodów ludności (dla 72,0% gospodarstw w tej grupie gmin udział dochodów z działalności rolniczej stanowi do 30%, a tylko dla 13,8% gospodarstw działalność rolnicza jest źródłem dochodów 70-100%). Powierzchnia gruntów nieobsianych w tych gminach stanowi ponad połowę wszystkich gruntów (53,7%). Obory dla bydła w 1/3 są niewykorzystane, a w połowie posiadane pomieszczenia do produkcji trzody chlewnej. Gospodarstwa rolne osiągają bardzo niską produkcję towarową w przeliczeniu na osobę pełnozatrudnioną oraz na 1 ha UR i gospodarstwo. Stopa bezrobocia rejestrowanego jest bardzo wysoka (20,8%).

Najkorzystniejszymi parametrami rozwojowymi rolnictwa odznaczają się gminy grupy III. Dysponują one dużym potencjałem i osiągają wyniki produkcyjno-ekonomiczne porównywalne z innymi obszarami (regionami) rolniczymi w Polsce. Rejon II gmin (29 jednostek), charakteryzuje się natomiast cechami i funkcjami pośrednimi w porównaniu z wymienionymi skrajnymi grupami gmin.

FORMUJĄCY SIĘ MODEL GOSPODARSTW ROLNYCH NA OBSZARACH PROBLEMOWYCH

Wyniki z gospodarstw rolnych prowadzących rachunkowość rolną pod kierunkiem Instytutu Ekonomiki Rolnictwa i Gospodarki Żywnościowej (IERiGŻ) w Warszawie, zestawione zgodnie z wyodrębnionymi wyżej grupami gmin (rejonami produkcyjno-ekonomicznymi), pokazują, że na obszarach gmin problemowych (8 gmin) funkcjonują nowoczesne, towarowe gospodarstwa rolne, w szczególności nastawione na produkcję bydła i mleka oraz osiągają wysokie wyniki produkcyjne i ekonomiczne. Średni dochód rolniczy brutto w przeliczeniu na jednostkę pełnozatrudnionej siły roboczej w tych gospodarstwach jest nawet o 43% wyższy w porównaniu z gospodarstwami z rejonu III (ocenionego jako towarowe i sprawne rolnictwo) i ponad trzykrotnie wyższy w odniesieniu do gospodarstw znajdujących się w grupie II.

Gospodarstwa rolne prowadzące rachunkowość rolną w rejonie I, w porównaniu z pozostałymi rejonami, osiągają również znacznie wyższy poziom dochodu rolniczego brutto w przeliczeniu na ha UR, a nakłady poniesione na rozbudowę potencjału produkcyjnego przynoszą tu więcej w postaci dochodu rolniczego niż w pozostałych rejonach. Bardzo dobre wyniki ekonomiczne w gospodarstwach rolnych znajdujących się w rejonie I zostały osiągnięte w obiektach relatywnie dużych obszarowo (41,5 ha UR średnio dla tej grupy gospodarstw), o dominującym udziale trwałych użytków zielonych (72,5%), na bardzo słabych jakościowo glebach (o wskaźniku bonitacji zaledwie 0,50 pkt). Zaobserwowano tu relatywnie dobre wykształcenie formalne właścicieli, dużą wartość aktywów trwałych na osobę pełnozatrudnioną i na 1 ha UR, dobre wyposażenie siły roboczej w mechaniczną siłę pociągową i umiarkowany poziom zużycia pośredniego (na osobę pełnozatrudnioną i ha UR). Gospodarstwa tego rejonu posiadają wysoką obsadę zwierząt gospodarskich w sztukach dużych (SD), przewyższającą obsadę zwierząt w rejonie III, która jest wynikiem bardzo wysokiej obsady bydła ogółem 130,7 szt. fizycznych na 100 ha UR, w tym krów 74,1. Chów trzody chlewnej nie od-

grywa istotniejszej roli z punktu widzenia produkcyjnego w gospodarstwach tego rejonu; obsada tego gatunku wynosi zaledwie 7,2 szt. fizycznych na 100 ha UR. Bardzo niskie są również plony zbóż (9,2 q z ha) i ziemniaków (58,7 q z ha). Świadczy to o tym, że zarówno chów trzody chlewnej, jak i uprawa zbóż oraz ziemniaków są podporządkowane potrzebom własnym gospodarstwa i stanowią niezbędne jego składniki, uzupełniające główny kierunek produkcji [Niewiadomski 2005].

Na podstawie wyników gospodarstw rolnych funkcjonujących w rejonie I można stwierdzić, że w warunkach ogólnego marginalizowania funkcji rolnictwa, jakie ma miejsce na obszarze każdej z gmin (grup gmin), jako jednostce przestrzennej (gmina, grupa gmin), występują warunki do intensywnego rozwijania produkcji bydła i krów mlecznych w pojedynczych gospodarstwach rolnych z wykorzystaniem dużych zasobów użytków zielonych, które mimo ogólnie złej jakości bonitacyjnej, mogą przynosić prowadzącym gospodarstwa rolne relatywnie bardzo dobre wyniki ekonomiczne. Wymaga to jednak znacznego wysiłku inwestycyjnego, w celu stworzenia odpowiedniego potencjału produkcyjnego, w tym również relatywnie dużego areалу UR. Wsparcie finansowe rolnictwa i gospodarstw rolnych po wejściu Polski do UE przyczyniło się do wzrostu zainteresowania właścicieli gospodarstw rolnych urządzaniem takich nowoczesnych gospodarstw na całym obszarze województwa podlaskiego, w tym również na obszarach problemowych⁷.

Na tle wyżej przedstawionych pozytywnych ocen gospodarstw rolnych funkcjonujących na obszarach problemowych województwa podlaskiego należy jednak zaznaczyć, że takich nowoczesnych gospodarstw rolnych w dalszym ciągu jest relatywnie mało, a korzystne wyniki produkcyjne i ekonomiczne są rezultatem kilku sprzyjających okoliczności, które nałożyły się na siebie. W pierwszej kolejności należy wskazać, że są to gospodarstwa rolne prowadzące rachunkowość rolną, które do prowadzenia odpowiednich zapisów rachunkowych zostały dobrane głównie w sposób celowy, na podstawie kryterium posiadanego potencjału produkcyjnego i osiągniętych wyników. Drugim istotnym czynnikiem jest postęp techniczno-biologiczny, który umożliwił bardziej racjonalne zagospodarowanie masy zielonej z dużych zasobów użytków zielonych (sporządzenie sianokiszonek) oraz przełamanie bariery zawodności uprawy i niskiej wydajności kukurydzy uprawianej na kiszonkę dzięki postępowi agrotechnicznemu i nowym odmianom tej rośliny. W ten sposób został rozwiązany problem pasz dla bydła. Kolejnym czynnikiem był postęp biologiczny w hodowli bydła, który umożliwił znaczne podniesienie wydajności jednostkowej krów mlecznych. Temu sprzyjały również wprowadzone zastrzone wymagania jakościowe mleka po wejściu naszego kraju do UE, które spowodowały likwidację krów w bardzo małych i małych stadach oraz ich koncentrację w stadach dużych i gospodarstwach zapewniających odpowiedni standard chowu i higieny. Istotnym elementem było też wsparcie finansowe w ramach wspólnej polityki rolnej UE. Bez tego wsparcia wiele gospodarstw nie byłoby stać ze względów finansowych na podjęcie wysiłku inwestycyjnego.

⁷ Jednak system dopłat bezpośrednich, jaki został przyjęty przez Polskę (do ha gruntów), spowodował znaczne zahamowanie obrotu cywilno-prawnego ziemią oraz duży wzrost cen gruntów rolnych i dzierżaw (zjawisko kapitalizacji dopłat bezpośrednich), a tym samym petryfikację dotychczasowej struktury agrarnej. W wielu gospodarstwach rolnych pojawił się, w związku z tym, problem związany z powiększeniem obszaru.

MOŻLIWOŚCI ZAGOSPODAROWANIA PRZESTRZENI ROLNICZEJ POPURZEZ ROZWÓJ GOSPODARSTW EKOLOGICZNYCH

Rolnictwo ekologiczne jest jedną z alternatyw rolnictwa konwencjonalnego i polega na odstąpieniu od stosowania środków chemicznej ochrony roślin, nawozów mineralnych i pasz przemysłowych oraz znacznym ograniczeniu leków weterynaryjnych w produkcji rolniczej. Produkcja ekologiczna jest więc zaprzeczeniem rolnictwa przemysłowego i opiera się na naturalnym obiegu zasobów w ramach gospodarstwa. Żywność pochodząca z gospodarstw ekologicznych jest postrzegana powszechnie jako „zdrowa”, kojarzona z pozytywnym oddziaływaniem na organizm ludzki.

Rozwój produkcji ekologicznej znajduje odzwierciedlenie w dokumentach określających kształt polskiej polityki rolnej oraz regulacjach prawnych [Rozporządzenie... 1991, Ustawa... 2004] i systemach wsparcia finansowego. Warunkiem zakwalifikowania gospodarstwa rolnego do kategorii gospodarstwa ekologicznego jest przestrzeganie przepisów o rolnictwie ekologicznym i uzyskanie odpowiedniego certyfikatu, który jest gwarancją, że produkt spełnia wymagania produkcji ekologicznej i podlega odpowiedniej kontroli jednostek certyfikujących.

Województwo podlaskie z powierzchnią prawie 29 tys. ha upraw ekologicznych (w 2009 roku), co stanowi 2,6% całości użytków rolnych (średnio w Polsce 2,3%), zajmuje szóstą lokatę w kraju. W porównaniu z 2004 rokiem awansowało w tym rankingu o trzy lokaty. Jeśli jednak te dane się porówna do średnich rezultatów w krajach Unii Europejskiej (4,0% w 2007 roku czy Niemiec w tym samym czasie – 5,4%, które są naszym głównym odbiorcą produktów rolnych), to osiągnięty rezultat nie napawa zbyt dużym optymizmem. Na obszarze województwa podlaskiego w 2009 roku funkcjonowało zaledwie pięć przetwórci ekologicznych (w kraju 236)⁸. Niezbyt imponujący udział powierzchni upraw ekologicznych w naszym kraju, a w województwie podlaskim dodatkowo niski stopień jej przetworzenia, znacznie ogranicza możliwości eksportowe tej produkcji.

Gospodarstwa ekologiczne są tworzone w szczególności na obszarach o mniejszej intensywności produkcji rolnej, co jest zgodne z ogólnymi założeniami tego rolnictwa. W ośmiu gminach wyodrębnionych jako obszary problemowe udział upraw ekologicznych w powierzchni użytków rolnych tych gmin wynosił 3,90%, w gminach grupy II – 3,24%, a grupy III (najbardziej rozwiniętego rolnictwa) – 2,32%.

Z badań wynika [Niewiadomski 2007 a, c], że rolnicza produkcja ekologiczna jest rozwijana w szczególności na obszarach o:

- mniejszej produkcji towarowej (zarówno w przeliczeniu na osoby pełnozatrudnione – r (współczynniki korelacji) = $-0,39$, na 1 ha UR – r = $-0,40$ oraz na 1 gospodarstwo rolne – r = $-0,36$,
- niższej obsadzie zwierząt gospodarskich w przeliczeniu na sztuki duże (r = $-0,30$), w tym bydła (r = $-0,22$), krów (r = $-0,21$) oraz trzody chlewnej (r = $-0,20$),
- niższej jakości rolniczej przestrzeni produkcyjnej (r = $-0,32$).

Należy zaznaczyć, że obszar województwa podlaskiego, na tle innych regionów Polski, ma pewne atuty skłaniające do rozwoju rolniczej produkcji ekologicznej. Należy do

⁸ Dane liczbowe zaprezentowane w opracowaniu stanowią własne wyliczenia, pochodzące z następujących źródeł: Informacja [2009], Rocznik Statystyczny Rolnictwa [2005, 2009].

nich w pierwszej kolejności zaliczyć czyste środowisko przyrodnicze, ze względu na mniejsze zanieczyszczenia pyłami i trującymi gazami oraz „zacofanie” przejawiające się, między innymi, w mniejszym zużyciu przemysłowych środków produkcji. Zużycie nawozów mineralnych w ostatnich latach wynosi poniżej 100 kg na 1 ha użytków rolnych, to jest prawie o 1/3 mniej niż średnio w kraju, a zużycie środków chemicznej ochrony roślin jest szacowane w tej relacji na około połowę. Na 1 km² powierzchni ogólnej zanieczyszczenie pyłami wynosi 0,08 t (tj. prawie czterokrotnie mniej niż w kraju). Jeszcze większe różnice występują w zakresie emisji gazów – na obszarze województwa podlaskiego 0,63 t na km² powierzchni ogólnej (w kraju dziesięciokrotnie więcej).

Województwo podlaskie posiada jednak – jak już o tym wspomiano – najgorsze spośród wszystkich województw w kraju warunki przyrodniczo-glebowe do prowadzenia produkcji rolniczej, co jest elementem niekorzystnym zarówno do rozwoju produkcji rolniczej metodami konwencjonalnymi, jak i – w szczególności – właśnie ekologicznymi. Warunki te rzutują bowiem na rodzaj uprawianych roślin oraz ich wydajności jednostkowe, co powoduje znacznie niższą wydajność produkcji ekologicznej i opłacalność oraz mniejsze dochody właścicieli gospodarstw ekologicznych w porównaniu z innymi regionami o glebach z natury żyzniejszych i bardziej zasobnych.

Do czynników ograniczających rozwój rolnictwa ekologicznego należy również zaliczyć wiele czynników ekonomicznych, w tym w szczególności należy zwrócić uwagę na stosunkowo niewielki popyt na żywność ekologiczną zarówno ogólnie w Polsce, jak i w województwie podlaskim. Chodzi przede wszystkim o to, że żywność ekologiczna jest droższa i to głównie z powodu niższej wydajności jednostkowej w porównaniu z rolnictwem konwencjonalnym. Niemalże wszystkie dotychczasowe badania naukowe dowodzą [Gospodarowanie... 2000, Dworakowskie i Niewiadomski 2006], że nie udaje się naturalnymi metodami produkcji uzyskać poziomu wydajności jednostkowych, jak w rolnictwie konwencjonalnym. Należy również zaznaczyć, że społeczeństwo polskie i województwa podlaskiego jest ogólnie niezbyt bogate i na żywność wydaje się w naszym kraju ciągle znaczący odsetek dochodów (około 1/3, które nie przyrastają również we wszystkich grupach społeczeństwa jednakowo). Stosunkowo niewielki popyt na żywność ekologiczną można też tłumaczyć niezbyt wyraźną różnicą w postrzeganiu przez konsumentów cech produktów i żywności ekologicznej oraz żywności uzyskiwanej metodami konwencjonalnymi. Dotyczy to zwłaszcza obszaru województwa podlaskiego, ponieważ należy on ogólnie do „czystych” ekologicznie i w powszechnym odczuciu produkcja rolnicza na całym obszarze województwa jest „ekologiczna”. Również aglomeracja białostocka nie jest ani na tyle liczna, ani bogata, by stworzyć większy popyt na żywność ekologiczną (jak wiadomo popyt na tę żywność jest zgłaszany przede wszystkim przez duże miasta, a w otoczeniu geograficznym obszaru województwa podlaskiego jest to głównie Warszawa).

Z uwarunkowań makroekonomicznych należy również wymienić, w szczególności w ostatnim czasie, gwałtowny wzrost cen produktów rolnych na rynkach światowych i w Polsce, który – jak przewidują specjaliści – będzie się utrzymywał w najbliższych latach, między innymi, za sprawą klęsk żywiołowych, jakie nawiedziły w ubiegłym roku różne części naszej Ziemi, w tym również powódzie w naszym kraju, ale też dynamicznego rozwoju gospodarczego w regionie południowo-wschodniej Azji oraz wzrostu poziomu życia w biednych i najbiedniejszych krajach naszego globu. Droższą żywnością spowoduje, że część konsumentów w krajach rozwiniętych gospodarczo dą-

ząc, do utrzymania dotychczasowego poziomu spożycia, skieruje zapewne swój popyt na produkty tańsze, standardowe, a więc produkowane metodami konwencjonalnymi.

AGROTURYSTYKA I TURYSTYKA NA OBSZARACH WIEJSKICH⁹

Agroturystyka jest jedną z form turystyki konwencjonalnej polegającą na spędzaniu czasu wolnego w funkcjonującym gospodarstwie rolnym. Te elementy odróżniają agroturystykę od turystyki wiejskiej, w której podstawą jest wypoczynek w środowisku wiejskim, a więc w hotelach, pensjonatach, schroniskach, prywatnych domach letniskowych, kempingach zlokalizowanych w obrębie wsi, ale także nie wyklucza się noclegów w pokojach gościnnych u rolników [Gaworecki 2000]. Występują również bardziej precyzyjne określenia tych dwóch form turystyki¹⁰.

Zainteresowanie spędzaniem czasu wolnego w gospodarstwach agroturystycznych ma swoje źródło w postępującej urbanizacji i przenoszeniu się ludzi ze wsi do miast, a tym samym zatracaniem przez coraz większą część społeczeństwa więzi ze wsią i rolnictwem, które w tych warunkach stają się czymś nieznanym, obcym, rzadkim, godnym poznania, a więc po prostu są walorem i atrakcją turystyczną¹¹.

W ostatnich dwóch latach (2009-2010) stan gospodarstw agroturystycznych na obszarze województwa podlaskiego ukształtował się na poziomie 473 obiektów. Są to obiekty, które odpowiadają warunkom *ex definitione*. W rankingu województw w kraju województwo podlaskie pod względem zarówno ogólnej liczby gospodarstw agroturystycznych, jak i ich stanu przeliczonego na jednostkę powierzchni ogólnej zajmuje wysoką, trzecią lokatę.

Cechą charakterystyczną rozwoju gospodarstw agroturystycznych na obszarze województwa podlaskiego jest ich nierównomierne rozmieszczenie. W pięciu powiatach (sejneński, suwalski, hajnowski, augustowski i grajewski) znajdują się 304 gospodarstwa agroturystyczne tj. 64,3% wszystkich gospodarstw agroturystycznych funkcjonujących w województwie podlaskim. W kolejnych pięciu powiatach jest ich już tylko 143 (30,2%), a w czterech powiatach zaledwie 26 gospodarstw (5,5%).

⁹ Na obszarach wiejskich województwa podlaskiego koncentruje się 65,1% ogólnego ruchu turystycznego w ramach turystyki konwencjonalnej. Jest to więc istotny element przestrzeni wiejskiej.

¹⁰ „Agroturystyka jest działalnością gospodarczą, która polega na wynajmowaniu (z wyżywieniem lub bez) wypoczywającym osobom nie więcej niż pięciu pokoi gościnnych w budynkach mieszkalnych (nie liczy się pomieszczeń wspólnych, takich jak: salonik, łazienki, kuchnie). Budynki te powinny być położone na terenach wiejskich, w gospodarstwach rolnych, które uzyskują co najmniej połowę dochodów z działalności rolniczej. Świadczenie usług przez rolników powinno być powiązane z produkcyjną działalnością gospodarstwa. Natomiast jako turystykę wiejską określa się działalność prowadzoną przez gospodarstwo, które uzyskuje mniej niż 50% dochodów z działalności rolniczej” [Agroturystyka 2006, s. 2].

¹¹ „Atrakcyjność turystyczna” jest pojęciem szerszym od „walorów turystycznych”, ponieważ obejmuje ona kompleks (zespół) cech związanych z szeroko rozumianą turystyką, które są przedmiotem zainteresowania (popytu) potencjalnych turystów. O atrakcyjności turystycznej decydują nie tylko walory turystyczne (przyrodnicze i kulturowe), lecz także oferowane produkty turystyczne, zagospodarowanie turystyczne, dostępność fizyczna i ekonomiczna (np. komunikacja, ceny), dziedzictwo historyczne, a nawet wydarzenia społeczne, kulturalne i sportowe itp. [Davidson 1996, Gaworecki 2000, Jedlińska 1999, Kornak i Rapacz 2001].

O rozwoju agroturystyki decydują różnorodne czynniki. Z badań [Niewiadomski 2011 b] wynika, że z nasileniem gospodarstw agroturystycznych bardzo ściśle związki korelacyjne wykazuje przede wszystkim udział tzw. powierzchni o szczególnych walorach przyrodniczych ($r = 0,81$). Dość ściśle związki korelacyjne wykazuje również lesistość ($r = 0,47$). Oznacza to, że walory przyrodnicze stanowią podstawę rozwoju agroturystyki w powiatach województwa podlaskiego. Również dość wyraźne związki badanej zmiennej zależnej z nasileniem konwencjonalnego ruchu turystycznego ($r = 0,38$) wskazuje, że istotnym czynnikiem rozwoju agroturystyki są szeroko rozumiane walory i atrakcje turystyczne¹². Dość ścisły związek korelacyjny pomiędzy tymi dwoma rodzajami turystyki skłonił nawet do postawienia tezy o ich konkurencyjności, w szczególności jeśli chodzi o walory turystyczne [Niewiadomski 2009 a].

Z pozostałych czynników należy zwrócić uwagę przede wszystkim na jakość środowiska przyrodniczego. Wysoka zależność korelacyjna tej zmiennej z nasileniem gospodarstw agroturystycznych ($r = -0,63$) oznacza, że usługami agroturystycznymi są zainteresowani rolnicy na obszarach przede wszystkim o gorszych warunkach glebowych, ale które są jednocześnie atrakcyjne pod względem turystycznym. Ujemne zależności stwierdzono również w przypadku wartości produkcji towarowej, co wskazuje na to, że gospodarstwa agroturystyczne powstają głównie na obszarach o mniejszej intensywności i towarowości rolnictwa. Wyniki powyższych badań znajdują również odzwierciedlenie w dokonanej delimitacji obszaru województwa podlaskiego. Na obszarze gmin zaliczonych do problemowych (I grupa gmin) na 1000 km² powierzchni ogólnej przypadają tu 47,2 gospodarstwa agroturystyczne, tj. ponad dwukrotnie więcej w porównaniu z dwoma pozostałymi grupami (21,9 gospodarstw agroturystycznych – grupa II i 21,4 – grupa III).

W przeciwieństwie do wysokiej pozycji województwa podlaskiego w Polsce pod względem stanu gospodarstw agroturystycznych, ogólny ruch turystyczny notowany na tym obszarze w ramach turystyki konwencjonalnej (obszary wiejskie i miasta) jest jednak relatywnie mały. Biorąc pod uwagę bezwzględną liczbę udzielonych noclegów oraz przeliczonych na 1000 osób, województwo podlaskie zajmuje przedostatnią (15) pozycję na liście wszystkich województw w kraju. W 2009 roku liczba udzielonych noclegów w przeliczeniu na 1000 osób wynosiła 725 i była o połowę mniejsza niż średnio w Polsce. W latach 1999-2009 ogólny ruch turystyczny w ramach turystyki konwencjonalnej zmniejszył się na obszarze województwa podlaskiego o 6,0%, natomiast w kraju zwiększył o 13,0%.

Główną przyczyną słabego ruchu turystycznego w ramach turystyki konwencjonalnej na obszarze województwa podlaskiego jest jego silna koncentracja w tradycyjnych od lat miejscach i obszarach, jak: teren Puszczy Białowieskiej, pojezierze suwalsko-augustowskie oraz miasto Białystok. W czterech powiatach województwa podlaskiego, tj. augustowskim, hajnowskim, białostockim i suwalskim, koncentruje się prawie połowa ogólnego ruchu turystycznego (49,1%)¹³, a w stosunku do obszarów wiejskich jest

¹² Współczynniki korelacji udziału powierzchni o szczególnych walorach przyrodniczych i lesistość z turystyką konwencjonalną wykazują również dość ściśle zależności (odpowiednio: $r = 0,66$ i $r = 0,52$).

¹³ Ważną pozycję w ogólnym ruchu turystycznym stanowią turyści przybywający do Białego Stoku. W ostatnich latach co czwarty turysta przybywający na obszar województwa podlaskiego zatrzymał się w tym mieście.

to aż 75,3%. Podstawowym powodem przyciągającym turystów na te tereny są walory przyrodnicze i w znacznie mniejszym zakresie walory kulturowe. Ze względu na ograniczoną pojemność form turystyki związanej z walorami przyrodniczymi, dalszy jej rozwój na tym obszarze może napotykać bariery. Na pozostałych obszarach wiejskich województwa podlaskiego ruch turystyczny jest niewielki. Jest on głównie związany z bardziej atrakcyjnymi terenami w dolinach rzek, lasami, terenami bagiennymi, miejscami kultu religijnego, zachowanymi tu i ówdzie zabytkami dziedzictwa kulturowego oraz cechami specyficznymi wynikającymi z mozaiki narodowościowej występującej na tym obszarze, gdzie obok Polaków zamieszkują: Białorusini, Litwini, Tatarzy i Żydzi. Jednym z zasadniczych sposobów aktywizacji turystyki w tym rejonie jest jednak konieczność wykreowania, przede wszystkim, nowych produktów i usług turystycznych [Niewiadomski 2009 b, 2011 a] oraz w ślad za tym – stworzenie odpowiedniej infrastruktury turystycznej.

PODSUMOWANIE

W opracowaniu przedstawiono kierunki zagospodarowania przestrzeni wiejskiej, głównie rolniczej obszaru województwa podlaskiego, które w świetle obowiązujących kryteriów wyodrębniających obszary do niekorzystnych warunków gospodarowania (ONW) został zakwalifikowany niemal w całości do tej kategorii obszarów. Z badań wynika, że zasadniczym kierunkiem zagospodarowania tej przestrzeni będą przede wszystkim nowoczesne, towarowe gospodarstwa rolne, przy czym w warunkach bardzo złej jakości środowiska przyrodniczo-glebowego i jednocześnie bardzo dużego udziału użytków zielonych będą to gospodarstwa nastawione głównie na produkcję bydła i mleka. Natomiast w innych uwarunkowaniach, w szczególności na obszarach o lepszych glebach, będą to, obok gospodarstw nastawionych na produkcję bydła i mleka, również gospodarstwa trzodowe oraz mieszane. Tylko w ściśle określonych warunkach mogą konkurować z gospodarstwami nastawionymi na produkcję zwierzęcą, gospodarstwa roślinne, głównie zbożowe (dobre jakościowo gleby i relatywnie duży obszar).

Ścisłe powiązanie rozwoju gospodarstw ekologicznych z uwarunkowaniami natury ekonomicznej (zarówno mikro- jak i makro-) wskazuje, że rozwój tej formy gospodarowania będzie postępował stosownie do ogólnych procesów związanych z rozwojem gospodarczym, głównie w zależności od sytuacji dochodowej gospodarstw domowych, poziomu osiąganego wzrostu gospodarczego, a także od sytuacji ekonomicznej w skali światowej.

Natomiast rozwój gospodarstw agroturystycznych, które będą pełnić rolę uzupełniającą w stosunku do rolnictwa konwencjonalnego, będzie głównie uzależniony od ogólnego rozwoju ruchu turystycznego, z którym agroturystyka jest w pewnych stosunkach konkurencyjnych, w szczególności, jeśli chodzi o walory turystyczne, oraz ogólną sytuację ekonomiczną. Głównym czynnikiem przyciągającym agroturystów jest, przede wszystkim, szeroko rozumiana atrakcyjność turystyczna danego obszaru oraz odpowiednie warunki stworzone dla gości przybywających do gospodarstw agroturystycznych (standard wyposażenia, wyżywienie, infrastruktura towarzysząca, ceny usług). Mniejsze natomiast znaczenie mają motywy związane z samym gospodarstwem rolnym.

Zasadniczym sposobem odbudowania i wzrostu ruchu turystycznego w ramach turystyki konwencjonalnej będzie, przede wszystkim, wykreowanie nowych produktów

i usług turystycznych, a w ślad za tym rozbudowa infrastruktury turystycznej. Rozwijanie turystyki opartej na walorach przyrodniczych ze względu na ograniczoną pojemność takich obszarów może się stać barierą dalszego jej rozwoju.

Ocena ogólnego rozwoju gospodarczego województwa podlaskiego, mierzona PKB *per capita*, wskazuje, że znajduje się ono na jednym z ostatnich miejsc w Polsce, a w latach 1999-2008 zaledwie dotrzymywało kroku dynamice osiągniętej średnio w Polsce. Na tym tle ogólne parametry rozwoju rolnictwa w porównaniu z innymi regionami kształtują się korzystniej. Dziesiąta pozycja województwa podlaskiego, zajmowana w kraju pod względem podstawowych parametrów rozwoju rolnictwa i korzystniejsze tendencje w tym zakresie, notowane w latach 1999-2008, a także osiągnięcia w zakresie dotychczasowej produkcji bydła i mleka pozwalają postawić tezę o polnym procesie konwergencji.

LITERATURA

- Agroturystyka. 2006. Centrum Informacji Europejskiej, Warszawa. www.ukie.gov.pl.
- Bański J., 2000. Rolnicze obszary rezerw produkcyjnych. *Więś i Roln.* 2 (107), 31-32.
- Comite des structures agricoles et du development rural. STAR, Document de travail de la Commission, 11.11.1998.
- Davidson R., 1996. Turystyka. Wyd. Polska Agencja Promocji Turystyki, Warszawa.
- Dworakowski T., Niewiadomski K., 2006. Produktywność upraw rolnych w różnych systemach produkcji rolniczej. *Ekonomia i Środowisko* 2, 168-169.
- Gaworecki W., 2000. Turystyka. PWE, Warszawa.
- Gospodarowanie w rolnictwie zrównoważonym u progu XXI wieku, 2000. *Pam. Puław. Zesz. Spec.* 120/1.
- Herink M., Peterson V., 2004. Clusteranalyse als Instrument zur Gruppierung von spezialisierten Marktfruchtunternehmen. *Agrarwirtschaft* 53 (7), 289-292.
- Filipiak K., Wilkos S., 1998. Wybrane metody wielozmiennej i ich zastosowanie w badaniach przestrzennych. IUNiG, Puławy.
- Hoover E.M., 1962. Lokalizacja działalności gospodarczej. PWN, Warszawa.
- Informacja Głównego Inspektoratu Jakości Handlowej Artykułów Rolno-Spożywczych za 2009 r. 2010. Główny Inspektorat Jakości Handlowej Artykułów Rolno-Spożywczych, Warszawa.
- Jedlińska M., 1999. Metody badania atrakcyjności turystycznej. W: *Problemy zarządzania sferą kultury i turystyki*. Red. K. Mazurek-Łopacińska. Wyd. AE, Wrocław.
- Kornak A.S., Rapacz A., 2001. Zarządzanie turystyką i jej podmiotami w miejscowości i regionie. Wyd. AE, Wrocław.
- Niewiadomski K., 2005. Spójność ekonomiczna rolnictwa obszarów problemowych na przykładzie województwa podlaskiego. *Rozpr. Nauk.* 127. Wyd. Polit. Białostockiej, Białystok.
- Niewiadomski K., 2007 a. Aspekty rozwoju rolnictwa ekologicznego w Polsce. *Zagad. Ekon. Roln.* 1, 98-100.
- Niewiadomski K., 2007 b. Procesy depopulacyjne jako czynniki różnicujące rozwój obszarów wiejskich na przykładzie województwa podlaskiego. *Wiadomości Statystyczne* 4, 58-59.
- Niewiadomski K., 2007 c. Uwarunkowania rozwoju rolnictwa ekologicznego. *Ekonomia i Środowisko* 1, 98-100.
- Niewiadomski K., 2009 a. Agroturystyka – konkurencyjna czy komplementarna wobec turystyki. *Rynek Podróży*, listopad-grudzień, 38-39.
- Niewiadomski K., 2009 b. Czynniki różnicujące ruch turystyczny na przykładzie Polski i województwa podlaskiego. *Studia Regionalne i Lokalne* 4, 120-122.

- Niewiadomski K., 2009 c. Ocena konwergencji rolnictwa w Polsce w latach 1998-2005. *Więś i Roln.* 3, 55-59.
- Niewiadomski K., 2010. Ocena podstawowych relacji techniczno-ekonomicznych w rolnictwie polskim w latach 1999-2008. *Zagad. Ekon. Roln.* 3, 85-87.
- Niewiadomski K., 2011 a. Turystyka nie jest kołem zamachowym rozwoju województwa podlaskiego. *Kurier Poranny* 38, 24-25.
- Niewiadomski K., 2011 b. Warunki rozwoju gospodarstw agroturystycznych na obszarze województwa podlaskiego. *Ekonomia i Środowisko* (artykuł ukaze się w najbliższym numerze czasopisma).
- Nowak E., 1990. *Metody taksonomiczne w klasyfikacji obiektów społeczno-gospodarczych*. PWE, Warszawa.
- Rocznik Statystyczny Rolnictwa i Obszarów Wiejskich. 2005. GUS, Warszawa.
- Rocznik Statystyczny Rolnictwa. 2009. GUS, Warszawa.
- Rocznik Statystyczny Województw. 2000. GUS, Warszawa.
- Rocznik Statystyczny Województw. 2009. GUS, Warszawa.
- Rosner A., 2002. *Wiejskie obszary kumulacji barier rozwojowych*. IRWiR – PAN, Warszawa.
- Rozporządzenie Rady (WE) nr 1257/1999 z dnia 17.05.1999 r. w sprawie wsparcia rozwoju obszarów wiejskich z Europejskiego Funduszu Orientacji i Gwarancji Rolnej. www.kwalifikowalnosc.gov.pl [dostęp: 12.10.2011].
- Rozporządzenie Rady Ministrów z dnia 14 kwietnia 2004 r. w sprawie szczegółowych warunków i trybu udzielania pomocy finansowej na wspieranie działalności rolniczej na obszarach o niekorzystnych warunkach gospodarowania, objętej Planem Rozwoju Obszarów Wiejskich. *Dz. U.* Nr 73, poz. 657.
- Rozporządzenie Rady nr 2092/91/EWG z dnia 24.06.1991 r. w sprawie produkcji ekologicznej produktów rolnych oraz znakowania produktów rolnych i środków spożywczych. *Dz. Urz. WE L* 198, 22.07.1991 r., z późn. zm.
- Secomski K., 1987. *Teoria regionalnego rozwoju i planowania*. PWE, Warszawa.
- Ustawa z dnia 16.03.2001 r. o rolnictwie ekologicznym. 2001. *Dz. U.* Nr 38, poz. 452, z późn. zm.
- Ustawa z dnia 20.04.2004 r. o rolnictwie ekologicznym. 2004. *Dz. U.* Nr 93, poz. 898, z późn. zm.
- Więckowicz Z., 1989. *Zróżnicowana polityka rozwoju obszarów wiejskich*. W: *Regionalizacja polityki rolnej*. Red. M. Serwin. Ośrodek Badań Naukowych w Białymstoku, Białystok.